

ԱՐՐԱՀԱՄ ՏԷՐԵԱՆ

ՆԱՐԵԿԵԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒ ՓԻՂՈՆԵԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ

«Միջնադարում գորեղ է եղել նաև Ալեքսանդրյան այլաբանական դպրոցի ազդեցությունը՝ պայմանավորված Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերի հնագույն թարգմանություններով»:

Հ. Թամրազյան¹

Բանալի բառեր՝ Գրիգոր Նարեկացի, Փիլոն Աղեքսանդրացի, պատկեր, այլաբանություն, հելլենական հրէություն, վաղ Քրիստոնէություն, հայրաբանություն, մեկնողական գրականություն:

Քրիստոսի ժամանակակից Փիլոն Աղեքսանդրացին կամ եբրայեցին հեղինակն է մօտ չիստն ընդհանրապէս այլաբանական երկերու, որոնք Ս. Գրոց (մանաւանդ Հնգամատեանի) մեկնողական վաղ գրականութեան մէջ կարեւորագոյնը կը նկատուին: Իրենց կարեւորութիւնը ոչ միայն վաղեմի հեղինակութեան պատճառաւ է՝ այլեւ այլաբանական մօտեցման մէջ, ուր Մովսիսական գրքերը (Ծննդոցն ու Ելիցը մանաւանդ) երեք անգամ ենթարկուած են ընդարձակ մեկնություններու. առաջինը՝ հարց-պատասխանով, երկրորդը՝ բառ առ բառ, եւ երրորդը՝ նիւթերու շարադրանքով²: Փիլոնի երկերէն գրեթէ տասը՝ վաղուց կորսուած է, գրեթէ տաս մըն ալ (ոմանք թերի) միայն հայերէնով մեզի հասած է՝ Զ-րդ դարու Յունաբան Դպրոցի թարգմանութեամբ³, իսկ մնացած-

¹ Հ. Թամրազյան, *Նարեկյան դպրոցը*, Երևան, 1999, էջ 183:

² Ասոնց ժամանակագրական կարգաւորման մասին տե՛ս **A. Terian**, “The Priority of the *Quaestiones* among Philo’s Exegetical Commentaries,” *Both Literal and Allegorical: Studies in Philo of Alexandria’s Questions and Answers on Genesis and Exodus*, ed. **D.M. Hay** (Brown Judaic Studies 232), Atlanta: Scholars Press, 1991, pp. 29-46, եւ “Back to Creation: The Beginning of Philo’s Third Grand Commentary,” *Wisdom and Logos: Studies in Jewish Thought in Honor of David Winston*, ed. **D.T. Runia & G.E. Sterling** (Brown Judaic Studies 312), Atlanta: Scholars Press, 1997 / *Studia Philonica Annual* 9 [1997], pp. 19-36:

³ Փիլոնի եբրայեցոյ բանք երեք շեւ ի լոյս ընծայեալք. Ա եւ Բ Յաղագս Նախախնամութեան, Գ Յաղագս կենդանեաց/ *Philonis Judaei sermones tres hactenus inediti, I. et II. De Providentia et III. De Animalibus*, խմբ. եւ թարգմ. Մկրտիչ Աւգերեան, Վենետիկ, 1822 (այսուհետեւ՝ Ազ. Ա), Մնացորդք ի Հայս, Մեկն. Ծննդոց եւ Ելից. Ճառք ի Սամփսոն, ի Յովնան, եւ յերիս Մանկունս կամ ի Հրեշտակս / *Philonis Judaei paralipomena armena: Libri videlicet quatuor in Genesin [sic], libri duo in Exodum, sermo unus de Sampson, alter de Jona, tertius de tribus angelis Abraamo apparentibus*, խմբ. եւ թարգմ. նոյն, Վե-

ներն իրենց բնիկ յունարէնով գոյութիւն ունին, որոնցմէ ոմանք հայերէնով ալ հասած են շնորհիւ Յունաբան Դպրոցին⁴: Թէ՛ կորսուած եւ թէ՛ միայն հայերէնով հասած երկերուն հեղինակային հարազատութիւնը վաղուց ստուգուած է Դ-րդ դարու եկեղեցւոյ մեծ պատմաբան Եւսեբիոս Կեսարացւոյ (Պաղեստինեան) հաղորդած Փիլոնի երկերու ցանկով ու անոնցմէ առատօրէն քաղած մէջբերումներով:

Իր երկերով Փիլոն՝ Հելլենական շրջանի Հրէութեան լաւագոյն ջատագովը կը հանդիսանայ, Հրէութիւնն ու Յոյն փիլիսոփայութիւնը համերաշխել ջանալով: Իր ժամանակուայ Պղատոնական հակումները նկատելի են նաեւ Աւետարաններուն (մանաւանդ Յովհաննու) եւ Առաքելական Թուղթերուն (մանաւանդ Եբրայեցւոյ) մէջ: Հետեւաբար՝ Նոր Կտակարանի եւ Վաղ Քրիստոնէութեան աղբերական ուսումնասիրութեան մէջ իր երկերը ամենէն շատ պրպտուած աղբիւրներն են: Թէեւ ինքը Քրիստոնէութեան տեղեակ չէր, իր երկերը քրիստոսաբանական շատ մը ցուքեր կ'արժարժեն, որոնցմէ Վաղ եկեղեցւոյ Հայրերը օգտուած են՝ Քրիստոնէական հաւատքի ջատագովութեան վերածելով եւ — Փիլոնեան աւանդութեամբ — այլբանօրէն Նոր Կտակարանը մեկնելով: Աղբասանդրացի Կղեմէսէն ու Որոգինէսէն սկսեալ եւ անցնելով Կապադովկեան Հայրերուն՝ չկայ Յոյն եկեղեցւոյ Հայր մը որ չէ ազդուած Փիլոնէն⁵:

Այսպիսով Փիլոնի ազդեցութիւնը Հայ հին մատենագրութեան մէջ երկճիւղ է, երկուքն ալ թարգմանաբար. մին ուղղակի կերպով Յունաբան Դպրոցէն, եւ միւսն անուղղակի կերպով Յոյն Հայրերէն, մանաւանդ Կապադովկեան Հայրերէն (Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նիւսացի, եւ Գրիգոր Նազիանզացի):

Օրինակներս մի քանի պատկերներ են Նարեկացւոյ տօնական երկերէն՝ տաղերէն, գանձերէն ու ներբողներէն⁶. ալ աւելի օրինակներ կարելի է ներկայացնել Մատեան Ողբերգութենէն: Պատկերներէն ոմանք Փիլոնի արդէն հասա-

նետիկ, 1826 (այսուհետեւ՝ Աւգ. Բ): Բնագրին մէջ Փիլոնի երկերու վերնագրերը յապատուած են ըստ ՆԲՀԼ-ի, բացի այնտեղ չգտնուած «Փիլոնի Յաղագս զԱստուած ի բարեգործութեան հոս ծախող անուանել՝ ի տեսլեան երից մանկանցն, որ առ Աբրահամ, եւն» (գրքի վերնագրին՝ յերիս Մանկունս կամ ի Հրեշտակս)՝ աստ «Փիլ. Ած.» յապատուած:

⁴ Փիլոնի Հեբրայեցւոյ ճառք, թարգմանեալք ի նախնեաց մերոց, որոց հելլեն բնագիրք հասին առ մեզ (Վենետիկ, Մխիթարեան Տպարան, 1892: Հրատարակութեան պատրաստողը (անանուն) Գարեգին Զարպհանալեանն է (այսուհետեւ՝ Զարպ.):

⁵ D. T. Runia, *Philo in Early Christian Literature: A Survey* (Compendia rerum iudaicarum ad Novum Testamentum 3.3), Assen: Van Gorcum, 1993, pp. 132-332.

⁶ Բնագրերը գտնել *Մատենագիրք Հայոց*, հ. ԺԲ, Ժ. Դար, Գրիգոր Նարեկացի, կազմ. Հ. Թամրազեան, Անթիլիաս, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն, 2008 (այսուհետեւ ՄՀ): Տաղերն ու գանձերը նոյնպէս գտնել *Տաղեր և Գանձեր*, խմբ. Ա. Քյոշկերյան, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1981 (այսուհետեւ՝ Քյոշ.): Բացատրեալ թարգմ.՝ A. Terian, *The Festal Works of St. Gregory of Narek: Annotated Translation of the Odes, Litanies, and Encomia* (A Pueblo Book; Colledgeville, MN: Liturgical Press, 2016):

րակ դարձած ազդեցութիւնը կը կրեն ու մաս կը կազմեն Միջնադարեան եկեղեցւոյ աւանդութեան: Անով հանդերձ՝ ինչպէս Գուշերոտտի Սրբազանը կը յայտնէ իր վերջին «Նարեկացիական» զեկոյցին մէջ՝ «Պանծարանի՝ Գրիգորը՝ տօներու վերաբերեալ իր բնագրերու վերագրումի խորհրդաւորութեամբ, երբեմն մեկնաբանութեան խիստ դժուարութեամբ, ծիսական հեղինակ է»⁷: Նպատակս է ցուցնել, թէ Փիլոնն ու Վաղ եկեղեցւոյ Հայրերը կրնան այդ մեկնաբանութեան դժուարութիւնը բաւական դիւրացնել:

Աստուածային Պատկերն ու Շունչը

Ըստ Փիլոնի այլաբանութեան՝ թէ՛ աստուածային պատկերը, որու նմանութեամբ Ադամ (մարդ) ստեղծուեցաւ (Ծննդ. Ա 27), եւ թէ աստուածային շունչը, որմէ հողեղէն մարդը ոչ միայն շունչ, այլեւ հոգի ստացաւ (Ծննդ. Բ 7), Աստուծոյ «Բանն» է՝ (յուն. ὁ Λόγος), որու շնորհիւ մարդ արարածը բանական կամ հոգեւոր հանդիսացաւ: Այլաբանութեամբ՝ թէ՛ աստուածային պատկերը եւ թէ աստուածային շունչը միեւնոյն կերպով մեկնուեցան. այդ պատկերն ու շունչը / հոգին միտքն է մարդուն, իր բանական կամ մտային կարողութիւնը, իր հոգին (բան-միտք-հոգի, բանական-մտային-հոգեւոր, հոմանիշ բառեր դարձան միջին Պղատոնականութենէն սկսեալ): Միտքը որպէս աստուածային պատկեր ու շունչ կամ հոգի՝ իսկական մարդն է մարդու մարմնին մէջ, անապականն ապականին մէջ: Փիլոն կ'աւելցնէ, թէ նոյնիսկ մեղքի մուտքէն ետք (այսինքն՝ Ադամ-Եւայի անկումէն ետք, Ծննդ. Գ), այդ աստուածային հետքը շանհետացաւ. հետեւաբար՝ մարդկային միտքը կամ հոգին որպէս աստուածային մասունք՝ կարող է երկնային բարձունքներու հասնիլ, իր բնավայրին վերադառնալ: Վաղ եկեղեցւոյ Հայրերը ասկէ հետեւցուցին, թէ մարդկային միտքը կարող է ոչ միայն Աստուծոյ նմանիլ, այլեւ Աստուծոյ միանալ, նոյնիսկ Աստուծոյ հետ նոյնանալ: Այս եղաւ Քրիստոնեայ խորհրդաբանութեան սկզբնակէտը⁸:

Փիլոնէն կարելի է տասնեակ օրինակներ մէջբերել այս նիւթին շուրջ, բայց պիտի բաւականանանք այս երկուքով:

Ո՛վ է ստեղծեալ մարդն, եւ իբրե՛ւ զանազանեալ է այն՝ որ ըստ կերպարանին է (Ծննդ. Բ 7-ա):

⁷ (Արք.) **Կլաուդիո Գուշերոտտի**, «Նարեկացու ծիսական պատկերների վերաբերեալ որոշ դիտարկումներ», *ԲՄ* 23, 2016, էջ 30-36, հոս՝ 35: Տե՛ս նաև Հ. Քամբազյան, *Նարեկյան դպրոցը*, Երևան, 1999, էջ 207. «Գրիգոր Նարեկացու միստիկ հայացքները յուսօրինակ զարգացում են գտել նրա «Մատենաբանում» և տաղերում, որոնց հատկապես մանվածապատ ու խրթին հատվածները ըստ ամենայնի վերծանված ու մեկնաբանված չեն»:

⁸ Այս հիմնական պատկերը միջնադարեան հայ մեկնողական գրականության մէջ լայնածիր է Փիլոնեան այլ պատկերներու առընթեր: Տե՛ս Արուսյակ Քամբազյան, *Էսսեներ և ուսումնասիրություններ*, Երևան, «Նայիրի», 2013, էջ 5-55:

... ստեղծանելին, որպէս ի բրաէ՛ ի փոշոյ եւ յերկրէ կերպարանեցաւ ըստ մարմնոյ. եւ հոգոյ հասաւ փշեցեալ Աստուծոյ ի դէմսն զկեանս. եւ խառն էր խառնուած բնութեանն՝ ապականացուի եւ անապականի: Իսկ այն որ ըստ կերպարանին է, անապակ եւ անխառն, յանտեսանելի բնութենէ, ի պարզէն եւ ի լուսաւորէն...:

Ընդէ՛ր ի դէմս փշեալ ասի զկեանս (Ծննդ. Բ 7-բ):

... մարդ, ոչ միայն շնչոյ, այլեւ բանական շնչոյ [այսինքն հոգոյ] մասն ընկալեալ է, եւ գլուխ՝ մտաց տանար է. որպէս ոմանք ասացին:

Փիլ. Լին. Ա. 4-5 (Աւգ. Բ. էջ 3-4):

Քանզի անորակ եւ անարարուած է Աստուած, ոչ միայն ոչ մարդակերպ է, բայց երեւեցուցանէ իմն եւ բնականագոյն արտաբերութիւնս:

Քանզի երիս գոլ պարտ է՝ զշնչողն, զընդունողն, զայն որ շնչին: Արդ այն որ շնչէն է Աստուած, իսկ ընդունող՝ միտքն, եւ որ շնչին՝ հոգին...:

Քանզի ոչ իշխեցեալ լինէր եւ համարձակեալ՝ այնքան ի վեր ընթանալ ելանել մարդկային միտքս, մինչ զի բուն հարկանել եւ ընդունելութիւն առնուլ աստուծոյ բնութեան:

Փիլ. Այլար. Ա. 36-38 (Զար. էջ 117):

Այսպէս ալ Նարեկացոյ տօնական երկերուն մէջ՝ ուր օրինակները շատ են⁹, բայց պիտի նշեմ առաւելապէս հետեւեալ երկուքը:

«Քարոզ ի Գալուստ Ս. Հոգոյն» (տող 78-81).

Առ քեզ պաղատիմք՝ Աստուած անսկիզբն,

Ստեղծիչ շնչոց, ոգի կերպար, անձն դիմաւոր,

Որդոյ մերձաւոր, բնաւից թագաւոր, ընդ Հար միաւոր,

Որով լնուն ի տուրս պարզելի անաշտ բաշխամբ՝ բարձունք եւ ստորինք.

(ՄՀ ժԲ, էջ 671. Քյոչ., էջ 157-58):

«Ճառ Լուսոյ Խաչի» (Ա. տարբերակ).

... քանզի որքան իշխանական անձկա[յ] գալիք մարմնեղէն հանճարոյ մտաց տեսութիւնք, զանկիրն բարձրութեան գագաթան երկնի եւ զանընդունակ լայնատարր դիմաց երեսաց երկրի, բովանդակապէս տանել կարացէ:

(ՄՀ ժԲ, էջ 930.4):

Յօդը

Ըստ Փիլոնի՝ ցօղը վերին ծագում ունի, որ երկինքէն երկիր իջնալով արարչութեան բարգաւաճման կը նպաստէ: Այս երկնային նիւթը նման է «Բան»-ին՝

⁹ Օրինակ՝ «Տաղ ի Յարութիւն Ղազարոյ» (ՄՀ ժԲ, էջ 642. Քյոչ., էջ 85.40-3), «Ներբող Ի Ս. Խաչն» Ա. տարբ. 35-36, 50 (ՄՀ ժԲ, էջ 934, 936), բաղդ. Բ. տարբ. 7.44-48, 19.74-75 (ՄՀ ժԲ, էջ 946, 948), «Ներբող ի Ս. Կոյսն» Բ. տարբ. 11.31 (ՄՀ ժԲ, էջ 968):

որ ինչպէս արարչակից՝ փրկարար դեր կը կատարէ երկրի վրայ: Նոյնիսկ Փիլոնէն շատ առաջ, Ովսէի մարգարէութեան եօթանասնից թարգմանութեան մէջ (ԺԳ 6), Աստուած նմանցուած է ցօղի. նոյնպէս Իմաստութիւն Սիրաքայ եօթանասնից թարգմանութեան մէջ (ԻԳ 3, հայ.՝ 4-5), մէզը Աստուծոյ մարմնացեալ Իմաստութեան նմանցուած է, որ իրմէ երկիր կը զրկուի: Քրիստոսաբանութեան մէջ «Բան»ն ու «Իմաստութիւն»ը կը նոյնանան յանձին Քրիստոսի (Յովհ. Ա 1, 14. Ա. Կորնթ. Ա 24, 30): Հետեւաբար՝ Նարեկացւոյ մօտ ցօղը յաճախ կը ներկայացնէ Քրիստոսի Աստուածութիւնը, երկինքէն երկիր իջնալը, Կոյս Մարիամէն մարմնանալը, ծնունդը, իր մարգեղութեան անբացատրելի խորհուրդը: Նախ Փիլոն.

Ընդէ՞ր ասէ, «Տացէ քեզ Տէր Աստուած ի ցաւոյ երկնից, եւ ի պարարտութենէ երկրի» (Ծննդ. Իէ 28):

... Ի մարդ նմանեալ միտ՞ երկնի. քանզի բանական են երկաքանչիւր մասունքն, մին աշխարհի եւ միսն ոգոյ... եւ ցաւաւոր զմիտսն ստացելում: Եւ նշանակաբար ցաւն բանն է աստուածային, մեծապէս եւ վայելչաբար եւ հանդարտաբար եւ յանախակի ազուտ առնելով առաջնորդի եւ իշխանի մտացն:

Փիլ. Լիմ. Դ 215 (Աւգ. Բ, էջ 416):

... զցաւն իբրեւ զսեմնական իմն բան ընկալեալ...

Փիլ. Լիւս. Ի (Աւգ. Ա, էջ 152):

Նարեկացւոյ տաղերէն շատ մը օրինակներ կարելի է տալ, ի մէջ ըլլալով «Տաղ Վարդավառին»¹⁰, սակայն հետեւեալ երեքը կը բաւեն:

«Տաղ Ծննդեան» (տող 19-21).

Առաւատուն ցաւիկն իջեալ
Ի նոր Սիոն, զծայրսն տուեալ
Քաղցր արեւուն, արուսեկին:

(ՄՇ ԺԲ, էջ 634, Քյոչ., էջ 73):

Եւ դարձեալ.

«Տաղ Քառասնարեայ Գալստեան Տեան» (տող 42-43).

¹⁰ Տե՛ս «Տաղ Ծննդեան», տող 19-21 (ՄՇ ԺԲ, էջ 633, Քյոչ., էջ 73), «Տաղ Քառասնարեայ Գալստեան Տեան», տող 43-44 (ՄՇ ԺԲ, էջ 636, Քյոչ., էջ 77), «Տաղ ի Յարութիւն Ղազարու», տող 39-41 (ՄՇ ԺԲ, էջ 642, Քյոչ., էջ 85), «Տաղ Յարութեան» Ա, տող 25-28, Գ., տող 16-18 (ՄՇ ԺԲ, էջ 648, 651, Քյոչ., էջ 92, 98), «Տաղ Վարդավառին», տող 23-28 (ՄՇ ԺԲ, էջ 705, էջ Քյոչ. 118-19), «Տաղ Սուրբ Խաչին», տող 15-16, 23-24 (ՄՇ ԺԲ, էջ 735, Քյոչ., էջ 237-38), «Քարոզ Ասացեալ ի Փոխումն Ամենարհնեալ Ս. Աստուածածնին», տող 87 (ՄՇ ԺԲ, էջ 709, Քյոչ., էջ 206): Տե՛ս նաեւ «Տաղ Սուրբ Յարութեան», տող 2 (Ն. Պողարեան, Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ժ, Երուսաղէմ, 1990, էջ 592):

Որ լրմամբդ եղեր մեզ թողութեան ամպ,
Ամպ յամարայնոյ, ցաւ ձիւնանման մեզ ծագեցար:

(ՄՇ ժԲ, էջ 636, Քյոչ., էջ 77)

*Իսկ երրորդը Յարութեան տաղերէն, ուր երգ երգոցի մէջ յիշուած «ցաւ-
դին» կ'ակնարկուի (ե 2).*

«Տաղ Յարութեան» (տող 25-28).

Ձայն տոմ դատերացդ Սիոնի. Ձի՞ լայֆ,
Ձի՞ լայֆ ու աւաղէֆ, պըսակ՝ ի գլուխ իմ.
Իմ վարսս անձրեւով, ֆաղցրիկ ցաւով լի,
Լի ու լրումնաւէն զիս պսակեաց մայր իմ¹¹.

(ՄՇ ժԲ, էջ 648, Քյոչ., էջ 92):

*Թէ այս աւանդական դարձած պատկերը կը շարունակուէր միջնադարեան
Հայ գրականութեան մէջ, բաւարար է ցուցնել ԺԳ-ԺԵ դդ. հեղինակ Առաքել
Բաղիշեցոյ ծանօթ «Տաղ Բլբուլի եւ Վարդի» ոտանաւորէն, ուր բլբուլը աւե-
տաբեր Գաբրիէլ Հրեշտակապետն է ու վարդը՝ Ս. Կոյս Մարիամը. այսպէս են 4-
րդ, 5-րդ եւ 8-րդ տուները, որոնք մասամբ նարեկացոյ «Տաղ Սուրբ Խաչին»
ոտանաւորէն ներշնչուած ըլլալ կ'երեւին¹².*

Բլբուլն ի Վարդն ասաց. – Իմ բանիս լսէ,
Որ ֆո սիրտդ իմ սիրոյս այսպէս վկայէ.
Ես ցոյ բերեմ յերկնից, որ զֆեզ զարդարէ,
Յայնժամ իմ սէքս եւ ֆոյդ միաբանեալ է:

Վարդն ի Բլբուլն զայս պատասխան առնէ.
– Վախեմ, թէ հետ ցոյոյն կայծակ իջանէ
Եւ զիմ պայծառ տերես հրով այրեսցէ,
Ծաղկանցն ամենայնի նախատիմֆ առնէ:

Բլբուլն ի Վարդն ասաց. – Քեզ ամպ լինիմ ես,
Որ ի յարեգական տօթոյն պահեմ զֆեզ.
Վերայ ֆո հովանի սիրով լինիմ ես
Եւ ֆաղցրագոյն ցոյով սնուցանեմ զֆեզ¹³:

¹¹ Վերջին տողը Ս. Կոյսէն մարմնացման կ'ակնարկէ:

¹² «Հափկ մի պայծառ կացեալ / Ի յայն խաչաթելին վերայ... / Չաչերն արտասուամ լրնոյր՝
/ առաւատուն ցաւոյն նըման», տող 7-8, 15-16, բաղդ. տող 23-24 (ՄՇ ժԲ, էջ 735, Քյոչ.,
էջ 237-38):

¹³ Առաքել Բաղիշեցի, XV դ., ոտամնասիրոյթուն, բնագրեր եւ ծանոթագրոյթուններ *Արշա-
լույս Ղազինյանի*, Երևան, ՀՍՍՀ Գիտ. Ակադ., 1971, էջ 212-221 (տող 13-20, 30-33): Երկխօ-

Սուրբ Երրորդութիւնը

Սուրբ Երրորդութեան վարդապետութիւնը յաճախ դժուարիմաց տեսութիւն մըն է, որու ծագումը ցարդ դժուարաքնին է Քրիստոնէական աստուածաբանութեան մէջ: Սակայն Հելլենական շրջանի Հրէութեան մէջ, որու լաւագոյն ներկայացուցիչն է Փիլոն, այդ վարդապետութիւնը պարզապէս յառաջ կու գայ Ծննդոց գրքի ժԸ գլխի այլաբանական մեկնութենէն: Ըստ Ծննդոց՝ մինչ Աբրահամ միջօրէին իր վրանին դուռը նստած կը դիտէր, Աստուած իրեն երեւցաւ որպէս «արք երեք», որոնք իր ուղղութեամբ կը յառաջանային: Երբ նահապետը անոնց դիմաւորելու կը մօտենայ, երեքին եզակիօրէն «Տէր» կը կոչէ: Փիլոն երեքին անուններ կու տայ. մէջտեղինին «է» կը կոչէ, իսկ միւս երկուքը՝ «Աստուած» եւ «Տէր»: Փիլոն կ'եզրականացնէ, թէ հեռուէն Աստուած որպէս երեք կ'երեւի, բայց որքան Աստուծոյ մօտենանք՝ կ'անդրադառնանք, թէ Աստուած մէկ է (խորհրդաբանութեամբ՝ այս բառական խորիմաստ անդրադարձութիւն մըն է)¹⁴:

Այսպէս Փիլոն.

Ի տեսլեան երից մանկանցն, որ առ Աբրահամ, յորժամ նստէր ի միջարեւին, «եւ համբարձեալ զաչս՝ ետես», եւ այլն (Ծննդ. ժԸ 1-2):

1. Քանզի այն՝ որ համեմատեալ են յըստ Աստուծոյն իմանալոյն, մեծ ոգոցն աչացն տեսանի. քանզի էին երեւումն իմանալի արեգականն ծագեաց. եւ ժամանակատր՝ կայուն՝ փայլակմունս գարեւն հառագայթիցն ընծիւղեաց. եւ ապա անստուեր ծնաւ նշոյլ զբոլոր ոգովք շուրջ լուսատեալ. եւ ապա գեր ի վերոյ եւ ի վերայ գագաթանն կայ: Քանզի արժան ոչ ամենեցուն է, այլ որք միանգամ զերեսս իւրեանց ի վեր ձգտեցուցանեն յԱստուածայինսն հասաներ լոյս:

5. Ի վերայ երից արանցս այսոցիկ՝ ... որ ի միջոցին՝ «է», վասն զի է ... եւ ի մէջ որոցն է՝ յայտնեաց, կոչեցեալ զնոսա ֆերովբէս. Որոց զմին նուիրեալ եղեալ լինի արարչական գարութեանն, եւ ասի յիրաւի «Աստուած». եւ միսն իշխանականին եւ արայականին, «Տէր»:

Փիլ. Ած. 1, 5 (Աւգ. Բ, էջ 613-619):

Զի՞նչ է, «ետես եւ անա արք երեք կային ի վերայ նորայ» (Ծննդ. ժԸ 1-3):

Բնականագոյնս այնոցիկ՝ որք կարեն տեսանել՝ յանդիման կացուցանէ, զի եւ միումն երեք գոյ դէպ եղեւ լինել, եւ երիցն մի, քանզի այն են ըստ վեր-

սուրբան աղբիւրն է Մանկութեան Աւետարանը (Ե.1-9). տե՛ս **A. Terian**, *The Armenian Gospel of the Infancy*, Oxford: Oxford University Press, 2008, pp. 20-25:

¹⁴ Աստուծոյ երկու «գօրութիւններ»ու մասին՝ տե՛ս նաեւ Փիլ. Ել. Բ 62, 64 (Աւգ. Բ, էջ 512-13): Անկանոնական գրականութեան մէջ տե՛ս *Վերափոխումն Եսայեայ Ժ 36*:

նային բանին մի: ...զայն՝ որ առանց ուրոմ ըստ միատրութեան անկարագեալ տեսանել, ընդ նմա էացեալք անդէն վաղվաղակի առաջին զօրութեանցն, արարչականին՝ որ կոչի Աստուած, եւ արհունականին՝ որ կոչի Տէր: ...տեսանել զտէրունի եւ զուրբ զաստուածային տեսիլն ըստ այնմ՝ որ մի երեւոյթն երեւի նմա իբր երրորդութիւն, եւ երրորդութիւն իբր միութիւն:

Փիլ. Լին. Դ 2 (Աւգ. Բ. էջ 242-43):

Նարեկացւոյ Ս. Երրորդութեան վարդապետութեան մասին խօսիլը էջեր պիտի պահանջէ, նա մանաւանդ իր տօնական երկերու բացման ու փակման փառաբանութիւններուն մէջ խտացուած աստուածաբանութիւնը Միասնական այդ Երրորդութեան¹⁵: Ասոնցմէ ամենաբարդը նշել հարկաւոր է:

«Տաղ Ծննդեան» (տող 1-3).

Էին աջոյ աջոյ ձեռին,

Աջոյն իւրոյ աջ ընդ աջմէ

Հար յահեկէ լուսոյն փառաց:

(ՄՀ ԺԲ, էջ 633, Քյոչ. էջ 72):

Անտարակոյս՝ խօսքը Ս. Երրորդութեան մասին է. աշինը՝ Քրիստոսն ու յահեկի լոյսը՝ Ս. Հոգին ըլլալով, զոր օրինակ խօսողը հետեւեալ տաղին մէջ (ուր Հոգեգալուստն ու եկեղեցւոյ հիմնարկութիւնը կը զուգադրուին)¹⁶:

«Տաղ Եկեղեցւոյ» (տող 15-18).

Ես հապա ի բաց, ես հապա ի բաց գնամ՝

Յիմ յաշխատացեալ յըղեւորէն եկեալ.

Արփիատեսիլ նառագայթիւք փայլեալ,

Ծիր ի ծիրայնոյ վառ ի վառեալ ըզդէմս:

(ՄՀ ԺԲ, էջ 695, Քյոչ., էջ 127):

Տաճարը կամ Եկեղեցին

Հրէից վաղ աւանդութեան մէջ, սկսեալ Ելից գրքէն (ԻԵ 9, 40)¹⁷, Մովսիսական Վրանը, եւ ապա Սողոմոնեան Տաճարը, երկնային սրբարանի մը օրինակով կառուցուած են: Այլաբանական մեկնութեամբ՝ վրանը եւ կամ տաճարը, իրենց ճարտարապետական մանրամասնութեամբ եւ կահաւորումով երկինքն ու երկիրը կը խորհրդանշեն, նոյնիսկ ամբողջ տիեզերքը: Նոյն այս մեկնու-

¹⁵ Ասոնց մէջ ուշագրաւ է իր «Երագգ/այ» բառին իւրայատուկ գործածութիւնը «Համբարձման» տաղին («էն էին անէին») հինգերորդ տողին մէջ. «Մինն յէից զարմից յերագգայից» (ՄՀ ԺԲ, էջ 666, Քյոչ., էջ 108): Տե՛ս Ս. Մալխասեանց, *Հայերէն բացատրական բառարան*, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Պետական Հրատարակչութիւն, 1944, Ա, էջ 569:

¹⁶ Գործք Առաք. Բ 1-12, 41, 44:

¹⁷ Տե՛ս նաեւ Ելից ԻԶ 30, ԻԷ 8, Թուոց Ը 4:

թիւնն է, որ եկեղեցաբանութեան խարիսխը կը կազմէ, այսինքն՝ երկրի մէջ եկեղեցին ամբողջ երկինքն ու տիեզերքը կը ներկայացնէ: Այսպիսով սուրբերը երկնային աստղեր կը նկատուին¹⁸, սրբանկարներն ալ՝ իրենց համապատկերները եկեղեցիէն ներս: Փիլոնի մօտ վրանի կամ տաճարի երկու բաժիններէն մին՝ ամենասուրբը կամ խորանը՝ երկինքը կը ներկայացնէ, իսկ սուրբ մասը՝ երկիրը: Սուրբ մասէն (կամ եկեղեցոյ նաւէն) ամենասուրբ մասը (կամ խորան) բարձրանալը՝ երկրէ երկինք անցնիլ կը նշանակէ: Այս մեկնութեան խորհրդաբանական տուեալները շատ են, ուր երկրէ երկինք անցնիլը հետ-մահու կարելիութիւն չէ միայն, այլեւ այժմեան մտային կամ հոգեւոր հնարաւորութիւն¹⁹.

Զի՞նչ է «Արասցես ըստ արիմակիմ՝ որ ցուցաւ քեզ ի լերինն» (Ելից ԻԵ 40):

Դարձեալ առակէ ի ձեռն արիմակիմ զանմարմին երկինն...:

Փիլոն մանրամասն մեկնութիւններ կու տայ իր յաջորդ հարց-պատասխաններուն մէջ, ինչպէս՝ – Զի՞նչ է խորան. Զի՞նչ է «Որոշեսցես զվարագոյրն ի մէջ Սրբոյն Սրբոց» (Ելից ԻԶ 33)²⁰, եւ յաւելեալ մեկնութիւններ «Յաղագս Բագնին Իրաց» խորագրին տակ (Զար., էջ 201-19):

Նարեկացիէն շարք մը օրինակներ կարելի է ներկայացնել, սակայն մի քանին կը բաւեն, նա մանաւանդ իր եկեղեցոյ նուիրուած տաղերէն ու գանձերէն.

«Տաղ Եկեղեցոյ» (տող 1-2).

Երկինն ի յերկիրս եւ երկիրս ի յերկինն,

Վայրէջք ի խոնարհ եւ վերելք ի բարձունս...:

(ՄՇ ԺԲ, էջ 682, Քյոռ., էջ 232-34):

«Տաղ ի Եկեղեցոյ եւ ի Տանարն Սուրբ» (ամբողջութեամբ).

Զարք ի վերուստ իջեալ առ Սողոմոն արքայն,

Շինէին գտանարն, տաշէին զփայտն...:

(ՄՇ ԺԲ, էջ 731-32, Քյոռ., էջ 232-34):

«Քարոզ Եկեղեցոյ» (տող 22-24, 80-82).

Իմաստագործ, անսխալաստեղծ,

Պատշաճակերտ կազմից համայնից,

Որ յսկզբնաձեռն յառաջակառոյց զայս կերպարան հրաշագարդ իրի...:

¹⁸ Դանիէլ ԺԲ 3:

¹⁹ Մատեան Ողբերգութեան մէջ «Հեռի լինելով խորան ի խորանէ» (Խօսք ԺԷ Գ) երկնային խորանի եւ երկրային խորանի զուգահեռ յարաբերութեան ակնարկութիւն մըն է:

²⁰ Փիլ. Ել. Բ 83-94 (Աւգ. Բ, էջ 524-30): Բաղդատել Նարեկացոյ հետեւեալը. «Որով անայլայլակ նոյնութեամբ յաւետ ամբարձեալ գովութեամբ գերունակութիւն ի վերին վերարկու վարագործին նախագրոյ...» («Ճառ Լուսոյ Խաչին» Ա. տարբ. 14, ՄՇ ԺԲ. 931):

Բազմամասնեայ արիմակ կերպից
Ի նոյն տեսութիւն բոլոր էութեան,
Ի կերպարանս բիրատեսակս առ ի շինուած կաթողիկէի:

(ՄՇ ժԲ, էջ 676, 678, Քյոչ., էջ 164, 167):

Փիլոնի Պղատոնական հայեացքով արարչութիւնը Աստուծոյ մտածողութեամբ սկսու²¹: Նոյնը կը գտնենք Նարեկացոյ տօնական երկերուն մէջ, ուր արարչութեան պէս՝ տաճարը կամ եկեղեցին կառուցուելէ առաջ Աստուծոյ մտքին մէջ գոյացաւ.

«Տաղ Եկեղեցոյ» (տող 1-9).

Յառաջ քան շարժիցն՝ աներբ էիցըն կայ,

Աւրէն խորհրդոյ եւ հրաւիրող բարեաց.

Բանին վեր առեալ իմաստութեամբ կազմեալ,

Զերբիցն եղանիւր եթերական կամաւ:

Աննարիցըն ճարն ճարտարապետեալ եռանիսակ զարդիւմ,

Խաղացմամբ ի վայր գա՛յր, հասանէր աւուրմ,

Յիմաստանահօրէն՝ շառափղէն Դայրի,

Սողոմոն արբայն, մեծ փերական պերնիւմ,

Զարդարեալ ըզսա վայելչալից փառամ:

(ՄՇ ժԲ, էջ 695, Քյոչ., էջ 126):

Շուշանն ու Աշտանակը

Ինչպէս տեսանք, այլաբանական մեկնութեամբ՝ Հրէից տաճարը ամբողջութեամբ տիեզերական խորհրդանշաններ կը կրէ, նոյնպէս եւ ճարտարապետութեան ու կահաւորման մանրամասերը, օրինակ՝ վարագոյրն ու աշտանակը, շուշանաձեւ զարդերը, նոյնիսկ ծէսն ու պաշտամունքը.

Ընդէ՛ր իւրաքանչիւրումե՛ք յոստան երեք են քակոյժ տպաւորեալք ընկու-
զագարդ եւ գնդաձեւ եւ շուշան (Ելից ԻԵ 32):

²¹ «Եւ ի՞բր առնել զաշխարհ աստուած սկսեալ. անկարգապէս եւ անդասաբար եւ սխալաբար շարժեցեալ նիւթոյ, գեղեցկակարգութիւն այժմ հանդերձ զարդու ընկալեալ աշխարհի, սկիզբն զնիւթն առնո՞յր. իսկ արարիչն միշտ զսա իմանալով զարդարէր: Քանզի աստուած ոչ յառաջ իմանալ սկսաւ, այլ առնել. եւ ոչ էր երբէ՞ յորժամ աստուած ոչ առնէր, տեսակացն սկզբնութեամբ ընդ նմա եղելոյ: Քանզի կամք աստուծոյ ոչ յետոյ դէպ լինին, քանզի միշտ ընդ նմա են կամքն, քանզի բնական շարժումնն ոչ երբէք պակասեն: Եղիցի այսուհետեւ իմանալով միշտ առնել, եւ զգալեացն սկիզբն լինելոյ տուեալ. զի երկաքանչիւր ի նոցանէ ի միասին գոյացին, աստուածային խորհրդով միշտ առնել» Նիս. Ա. 7, Աւգ. Ա, էջ 5): Այս աւանդական հայեացքը կը շեշտէ Պղատոնի աշակերտ Քսենոկրատէսը (396-314 ՆՔՔ), տե՛ս **J.M. Dillon**, *The Middle Platonists, 80 B.C. to A.D. 220*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1977, pp. 29, 94-95:

Արեգակն գիրաբանչիւր ժամանակ տարայն կատարէ ի ձեռն երկր կենդանականացն, զորս կոչեաց թակոյբ... Եւ գնդածեւ ճախարակեալ, վասն զի որ ինչ միանգամ յերկնի է, ամենայն ինչ գնդացեալ է, կատարեալ ձեռայն հասեալ, զոր արինակ եւ աշխարհ: Իսկ շուշան՝ թերեւս եւ վասն սպիտակութեանն, վասն զի լուսատեսիլ է. աստեղին նշոյլք են. Թերեւս եւ վասն որք շուրջ զշուշանանն ճառագայթածեւ առանցքն են. վասն զի իւրաբանչիւր ոք աստեղացն ճառագայթս արծակէ: Ունի եւ բարձառնութիւնդ բանդ. Շուշանդ հակառակն իմն ունի առ այլ ծաղիկսդ...:

Փիլ. Ել. Բ 76 (Աւգ. Բ, էջ 520-1):

Ընդէ՞ր բազմակր աշտանակին ետարն (Ելից ԻԵ 37):

Ամենայն ումեք յայտնի է, ետարն բազմակրն նշանակ են մոլորականացն, ընդ ետարներեկին ընդ աստուածային սրբոյն ի թիւ անկերցն:

Փիլ. Ել. Բ 78 (Աւգ. Բ, էջ 522):

Անխոստափեղի է հոս շիշել «Տաղ Վարդավառին» իր տիեզերական իմաստով²², եւ չկրկնել այս գեղեցիկ ոտանաւորն իր ամբողջութեամբ, սակայն վերջին տողերէն միայն ասոնք կը բաւեն ցուցնելու Քրիստոսի մարդկային յաջորդող տիեզերական իշխանութիւնը:

«Տաղ Վարդավառին» (տող 19-20, 25-32).

Շուշանն շողէր հովտին	շողշողէր դէմ արեգականն:
----------------------	-------------------------

...

Շուշանն շաղով լցեալ,	շող շաղով եւ շար մարգարտով.
Ծաղկունքն ամէն շաղ առին,	շաղն՝ յամպէն յարեգակնէն:
Աստղունդ ամէն շուրջ առին	դէմ լուսնին՝ գունդ-գունդ բոլորին.
Գունդ-գունդ խաշանէ գնդակ,	յարինուած երկնից շրջանակ:

(ՄՂ ԺԲ, էջ 704-5, Քյոչ., էջ 118-19):

Ճարպը

Պատարագուած ողջակէզներու ճարպը որպէս Աստուծոյ պատուիրաններուն հնազանդութեան յատկանիչ՝ Փիլոնի մօտ բարեպաշտութիւն կը խորհրդանշէ:

Զի՞նչ է, «Ոչ ննջեսցէ ճարպ տանի իմոյ մինչեւ ցայգ» (Ելից ԻԳ 18):

... Արդ կամի ի ձեռն առակի յանդիման կացուցանել, զի հոգի ամենայն՝ զոր միանգամ բարեպաշտութիւնն պարարէ, իւրով խորհրդական եւ աստուածայինն բարեպաշտութեամբ՝ անհուն է, եւ զարթուցեալ առ ի տեսիլն տեսլեան արժանեացն: Իսկ անցս այս՝ ոգուց տանն են, եւ տանից

²² Տե՛ս **A. Terian**, "Biblical Imagery in the 'Ode for the Transfiguration' by Grigor Narekac'i," *ՀԱ* 128 (2014), էջ 233-44:

մեծն, ժամանակ անսուտ ուրախութեան. զոր ոչ սեռն, այլ՝ զգաստ իմաստութիւն գործէ:

Փիլ. Ել. Բ 15 (Ա.գ. Բ, էջ 479):

Նմանօրինակ մեկնութիւն մը կը գտնենք Նարեկացւոյ «Ներբողեան ի Սուրբ Խաչն» գովաբանութեան մէջ, ուր խօսքը պատարագազոհուած Քրիստոսի մասին է (Ա. տարբ. 59, Բ. տարբ. 26.90).

Ղամբար անշէջ եւ անստուեր բոցոյն պայծառ կիզարան, նշան ամենագով, քանզի ի քեզ մարդացեալն Տէր արտաբոյ բանակին անպարունակն էութեամբ Աստուածութեանն ամենածախ հրովն կենդանախարուկեալ²³, Անմահն անշնչութեամբ աննառքար նեններեալ, ըստ առակաւոր զոհիցն կիզման. յարինակ զարութեան ազդման աւժանդակեալ հարպաւ հնազանդութեան անեղծն մեծութեամբ միւեցաւ կամաց բարձրութեանն հար:

(ՄՇ ժԲ, էջ 937, 949):

Ուղտն ու Մեղուն

Փիլոնի ալլաբանութեան մէջ՝ ուղտը խորհրդանիշ է յիշողութեան.

Ընդէ՞ր պատանին տասն ուղտ ի տեանն ուղտոցն առնու, եւ յամենայնէ բարեաց նորա ընդ իւր (Ծննդ. ԻԳ 21):

Տասնեակն կատարելագոյն թիւ է, եւ ուղտն նշանակ յիշատակի [կամ յիշողութեան]՝ վասն զի որոնայ զկերակուրն վերստին աղալով եւ ծասկելով: ... Եւ յիշատակ [կամ՝ յիշողութիւն] իմաստնոյն գեղեցիկ էն եւ յաղագս գեղեցկացն...:

Փիլ. Լին. Գ 92 (Ա.գ. Բ, էջ 317-18)²⁴:

Իսկ թեւաւոր միջատները կը խորհրդանշեն Աստուծմէ առաքուած օգնութիւն, եւ կամ իր զօրութիւնը յայտնաբերող միջամտութիւն.

Ընդէ՞ր ասէ, «Առաւելցից զծիաստացն առաջոյ քո, եւ հանից զըջնամիս քո» (Ելից ԻԳ 28. Աստուածաշունչն ունի «Առաւելցից առաջի քո զպիծակ...»):

Ձիաստաց յաներեւութուստ, ոչ յառաջագոյն տեսեալ՝ ի վերայ թռչին, եւ իսայթոցան խոցոտելով՝ դարձեալ անդրէն ի բաց կան... Արդ կամ ի սկզբանէ զգարավիզն աւգնականութիւնն ոչ ի բաց հատանելի է... Եւ այլաբանեալ է, զի նշանակ պարտ է համարել զծիաստացն անյոյս եւ աղէկարձում զարութեան, աստուածային առամամբ յղեալ՝ որ ի բարձանցն մեծաւ զարութեամբ ի վերայ հատուցեալ զհարուածսն, ոչ վրիպեցէ հարմամբ...:

Փիլ. Ել. Բ 24 (Ա.գ. Բ, էջ 484-5):

²³ Եբր. ԺԳ 11, 13:

²⁴ Բաղդ. Փիլ. Լին. Գ 94, 106, 109, 136, 141 (Ա.գ. Բ, էջ 319-20, 328, 330, 348, 352):

Երբ նարեկացին Ա. Յովհաննէս Մկրտիչը կը նկարագրէ, հետեւելով Աւետարանի նկարագրութեան, թէ՛ Մկրտիչը ուղտի մազէ հիւսուած շապիկ կը հագնէր եւ կաշիէ գօտի, ու մարախ եւ վայրի մեղր կ'ուտէր (Մատթ. Գ 4, Մարկ. Ա 6), կենդանիները անուանելու փոխարէն ան կու տայ անոնց այլաբանական իմաստը միայն՝ այսպէս.

«Քարոզ ի Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչն» (տող 52-57).

Շատացեալ ծածկութիւ միով ստեւով կենդանոյն խոհականութեամբն,
Ըստ նշանակութեան կրելով մաշկեղէն գաւտի իմն ուխտից մահացու
Եւ ի պաշտան էին միշտ պատրաստ:

Հսկող իսկականին եւ տապաւ նորուն՝ տապալիչ անհաւատութեանց,
Ինքնաբերաւն շատացեալ եւ յաւելորդացն հրաժարեալ.

Խորհրդաբեր կենդանովն առ վերինսն եւ քաղցովն հաճոյ առ արէնսն
Աստուծոյ:

(ՄՇ ժԲ, էջ 657, Քյոչ., էջ 144-45):

Եղովմը

Եսաւէն սերած եղովմէացիք Աւետեաց երկրի հարաւը հաստատուեցան գրեթէ նոյն շրջանին, երբ Իսրայէլացիք՝ Եսաւի եղբօր Յակոբի սերունդը, Սինայի անապատէն Աւետեաց երկիր մտնել փորձեցին եղովմի ճամբով: Արգելք հանդիսանալով Իսրայէլացիներուն՝ եղովմ կը նկատուէր Աստուծոյ ժողովուրդին առաջնակարգ թշնամին, խորհրդանիշը սատանայական բոլոր թշնամանքներու (Թւոց Ի 14-21, Ես. ԼԴ 5-15, Երեմ. ԽԹ 7-22): Բոսրա եղովմի մայրաքաղաքն էր (Ես. ԼԴ 6, Եր. ԽԹ 13, 22), իր բնաշխարհիկ վարդագոյն ժայռերով (այժմ Յորդանանի Պետրայի շրջանը)՝ որմէ կը ծագի «բոսոր» բառը կարմրագոյն իմաստով եւ որմէ կը յառաջանայ Եսայի մարգարէին վիրաւոր-մարտիկ Մեսսիայի պատկերը (Ես. ԿԱ 1), որ նարեկացին յաճախ կը գործածէ²⁵:

Իւրաքանչիւր հեղինակէն օրինակ մը եղովմի վատ իմաստով.

Ընդէ՞ր կոչեցաւ անուն նորա եղովմ (Ծննդ. ԻԵ 30):

Եղովմ առեալ ի Հայ [կարդայ՝ Յոյն] լեզու՝ կոչի բոցագոյն [կամ՝ բոսրագոյն], եւ կամ հողեղէն, ընտանի անուանս եղեալ անխուզ եւ վաւաշոտ բարուցն, որ զհետ է ոչ զիրի՛ք զերկնայնոցն եւ զաստուածային իրաց, այլ զամենայն հողեղինի եւ ապականացոյի:

Փիլ. Լին. Դ 171 (Աւգ. Բ, էջ 376):

²⁵ Օր.՝ «Տալ Սրբոց Քառասնից» տող 11-12 (ՄՇ ժԲ, էջ 637, Քյոչ., էջ 79), «Տալ Յարութեան» տող 15-22 (ՄՇ ժԲ, էջ 647, Քյոչ., էջ 92), «Տալ Համբարձման» տող 17-19 (ՄՇ ժԲ, էջ 666, Քյոչ., էջ 109), «Փոխ / Հատուն, Հատուն» տող 7 (ՄՇ ժԲ, էջ 683, Քյոչ., էջ 115), «Ներբող ի Ս. Խաչն» Բ. տարբ. 3.16 (ՄՇ ժԲ, էջ 943), «Ներբող ի Ս. Կոյսն» Ա. տարբ. 70 (ՄՇ ժԲ, էջ 960), «Ներբող ի Ս. Կոյսն» Բ. տարբ. 22.69 (ՄՇ ժԲ, էջ 972):

«Ներքող Ի Սուրբն Յակոբ Մծբնայ».

Իսկ իմաստասիրապէս յեղեղեալ զկոշումն անուանդ առ ի պատկանիցն կցորդութիւն բանիս բարդութեան, ոչ է տարագիր: Քանզի Յակոբ, այսինքն է խաբող, ունող զընթացիցն գործի Եղովմայ, որ է հողեղէն, մարմնասէր, անասնակենցաղ:

(ՄՇ ԺԲ, էջ 994, 11.29-30):

Երկոտասանը

Փիլոնի մօտ թիւեր միշտ այլաբանական, խորհրդաւոր իմաստ ունին: Իր առաջին գործն էր թիւերու մեկնաբանութեան առձեռն տետրակ մը՝ որմէ միայն ու միայն հայերէն պատառիկ մը մնացած է²⁶, որու կը յաջորդէ իր «Յաղագս Տասն Բանիցն» գործը²⁷ լի թուաբանական այլաբանութեամբ: Այլ աւելի ուշագրաւ է իր «Յաղագս Արարչութեան» գրութիւնը, որու քառորդէն աւելի թիւերու մեկնութիւն է²⁸: Թէեւ այս գրութեան հայերէն թարգմանութիւն չունինք, երկը կարեւոր աղբիւր մըն էր Բարսեղ Կեսարացոյ «Յաղագս Վեցօրեայ Արարչութեան», որու հայերէն թարգմանութիւնը բաւական ազդեցութիւն ունեցած է մեր Հայրերու Ծննդոց գրքին մեկնութիւններուն վրայ: Այս ընդհանրացած ազդեցութիւնը աւելի զգալի էր Նարեկեան դպրոցէն ներս, ուր թիւերու այլաբանական մեկնութեան մեծ կարեւորութիւն կը տրուէր²⁹:

Այսպէս Փիլոն.

Յաղագս որ ի վերայ լանջացն երկոտասան ակունքն որ բանակ կոչի.

Ապա առ կրծիւքն երկոտասան ակունքն բազմապատիկք գունով զանազանեալք, յերից կարգեալ շորեկարգեան, առ ի ցոյցս կենդակին տպատրեալք ... զտարւոյն ժամանակս զչորսն կատարէ, երիս բաշխելով... վասն զի ամենայն ինչ որ յերկնի է բանիւք, եւ կշռութեամբ եւ համեմատութեամբ արարեալ է եւ կարգեալ.

«Յաղագս Քահանայիցն» (Ջար. էջ 180):

Ընդէ՞ր մականունն են ակունքն տոհմապետացն՝ քանդակ ունելով կնից յանուանցն (Ելից ԻԸ 21):

²⁶ Ջարք. էջ 222-23: Թարգմանութիւն եւ ուսումնասիրութիւն՝ **A. Terian**, "A Philonic Fragment on the Decad," *Nourished with Peace: Studies in Hellenistic Judaism in Memory of Samuel Sandmel*, ed. **F.E. Greenspahn et al.** (Scholars Press Homage Series 9), Chico, CA: Scholars Press, 1984, pp. 173-82:

²⁷ Ջարք. էջ 223-67:

²⁸ Մանասանդ §§47-52, 89-128:

²⁹ Ուշագրաւ է Ամանիա Նարեկացոյ «Սակս բացայայտութեան թուոց» երկը, տե՛ս Հ. Թամրազյան, *Նարեկյան դպրոցը*, էջ 198-213:

Վասն զի երկոտասան ակունքն, այնոցիկ որ ի կենդանաբերին³⁰ են, երկոտասան կենդանեացն են կերպարանք, եւ նշանակ երկոտասան տոհմապետացն...:

Փիլ. ել. Բ 114 (Աւգ. Բ, էջ 542):

Իսկ Նարեկացին.

«Ներբող ի Սուրբ Առաքելայն».

Քառակի երիւմ գովութեամբ բարեաց բաղդատեալք, շորեմծագեան մասանց էակաց անպատկառ խաւանակք, միաբան բնութեան եղակաց...

Նշանակիրք կերպատարակք այլազան գարմի միաթիւ շարի երկակի հնգիցն եւ երկուց վարողացն եւ յարմարաց տարեր երկրի, եւ ամաց շարժութեան... Քանզի նուիրական ուն է ի սոցունց, որպէս ոչխար կատարեալ արու, եւ այլ՝ գործնական իբր զուարակ լծածիգ, կասող. եւ արհայական՝ իբր մարդադատիչ եւ առեւծ հզար: Եւ այսպիսով թուով յարմարեալ մինչեւ ի կատարեալ թիւն երկոտասան:

(ՄՇ ԺԲ, էջ 978.6, 25, էջ 983.15, 71-73):

Այս օրինակներով հանդերձ՝ Փիլոնեան ազդեցութիւնը կարելի է նկատել որպէս կրթական կեանքի կամ վանական միջավայրի ազդեցութիւն, մշակութային ժառանգ՝ մանաւանդ Նարեկեան դպրոցէն ներս³¹, որ անարգել կը թողէ հեղինակային ստեղծագործութիւնը: Այս անխուսափելի ազդեցութեան անդրադարձութիւնը միաժամանակ կ'օգնէ որոշ շահով պարզաբանել Նարեկեան դժուարահասկանալի թուող կարգ մը բարդութիւններ:

ABRAHAM TERIAN

PHILONIC PRECURSORS OF CERTAIN IMAGES IN ST. GREGORY OF NAREK

Keywords: Gregory of Narek, Philo of Alexandria, image, allegory, Hellenistic Judaism, Early Christianity, Patristics, exegetical literature.

The Philonic influence on St. Gregory of Narek is both direct and indirect. The direct influence comes from having nearly half of the Philonic corpus translated into Armenian in the sixth century, which includes works extant in Armenian only. The indirect influence is associated with the inevitable impact of Greek patristic writings translated into Armenian as of the fifth century, especially of works by

³⁰ Աստղագիտութեան մէջ «կենդակ» եւ «կենդանաբեր» հոմանիշ բառեր են (բաղդ. «կենդանակամար»):

³¹ Ինչպէս նշգրտաբար կը նկատէ Թամրազեանը՝ Հ. Թամրազյան, *Նարեկյան դպրոցը*, էջ 183-186:

the Cappadocian Fathers who were themselves influenced by Clement of Alexandria and Origen, the transmitters of the Philonic tradition of allegorical reading of the Bible. Illustrative of this influence, some ten examples are given which also help illumine hard-to-understand images in the festal works of St. Gregory of Narek: his odes, litanies, and encomia, to which these examples are limited. The allegorized images here considered include the Logos as the Image and Breath of God in humans, the dew as divine descent with implications for incarnational Christology, Trinitarian formulae, Ecclesiological / cosmological images, even mundane images of insects and the fat of sacrifices. Gregory broadens the significance of these allegorized images with perspectives of his own.

АБРААМ ТЕРЬЯН

ФИЛОНОВСКИЕ АРХЕТИПЫ НЕКОТОРЫХ ОБРАЗОВ У СВ. ГРИГОРА НАРЕКАЦИ

Ключевые слова: Григор Нарекаци, Филон Александрийский, образ, аллегория, эллинистический иудаизм, раннее христианство, Патристика, экзегетическая литература.

Влияние Филона на Григора Нарекаци двоякое – прямое и опосредованное. Прямое влияние определяется переведенной в шестом веке на армянский язык почти половиной филоновского корпуса, включающего также произведения, сохранившиеся только на армянском. Опосредованное влияние связано с неизбежным воздействием трудов греческой Патристики, которые переводились на армянский начиная с пятого века, в особенности – произведений Каппадокийских отцов, в свою очередь подвергшихся влиянию Климента Александрийского и Оригена, передатчиков филоновской традиции комментирования Библии. В статье это влияние иллюстрируется на десяти примерах, в частности способствующих прояснению трудных для понимания образов в праздничных сочинениях св. Григора Нарекаци – его одах, литаниях и панегириках, которыми ограничиваются эти примеры. Рассмотренные здесь аллегорические образы включают Логос как образ и как Вдыхание Богом жизни в человека, росу как божественное нисхождение, с отнесением его к христологии воплощения, формулы, касающиеся Троицы, экклесиологические / космологические образы, даже мирские образы насекомых и жира жертвенных животных. У Григора собственное, более широкое видение значения этих аллегорических образов.